

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԼՎՈՎԻ ՏԻՐԱՄՈՐ ՎԵՐԱՓՈԽՄԱՆ

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Մայիսի 18-ին հանդիսավոր պայմաններում Նորին Սուրբ Օծություն Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռքով վերածվեց Արևելյան Եվրոպայի տարածքում գտնվող հայկական ամենամշակավոր տաճարը՝ Լվովի Տիրամոր Վերափոխման եկեղեցին, որի դռները հավատացյալների առջև փակվել էին 1944 թվականին:

Լվով քաղաքի կենտրոնական մասում՝ «Հայկական փողոցի» վրա գտնվող, մերսից շքեղ որմնանկարներով ու խճանկարներով զարդարված, հայկական ազգային ճարտարապետության ոճով 1363 թ. կառուցված Տիրամոր Վերափոխման եկեղեցին այդ հիմնավոր քաղաքի մշակավոր հուշարձաններից է: Ժուրջ 60 տարի պահեստի վերածված այդ հսկա շինությունը զրկված է եղել պատշաճ խնամքից և մոռոգման խիստ կարիք է ունեցել: Այդ ընթացքում շենքը չի շեռուցվել: Խոնավությունից վնասվել են պատերը, դռները, պատուհանները և, ընդհանրապես, մերսում գտնված փայտե շինվածքները՝ էլ չենք խոսում հիասքանչ որմնանկարների ու խճանկարների մասին:

Հայերը Լվովում հաստատվել են քաղաքի հիմնադրման ժամանակներում՝ 13-րդ դարում: Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ հայերը Լվով եկել են Գալիցա-Վոլինյան իշխանության օրոք: Գալիցիայի իշխան Դանիելն իր որդու՝ Լևի անունով հիմնադրելով այդ քաղաքը, տարբեր վայրերից բնակիչներ է հրավիրել այնտեղ: 14-րդ դարում լեհերը գրավում են Լվովը, և քաղաքում սկսվում է մոր շինարարություն լեհ և գերմանացի գաղթականների համար: Այս ժամանակ հայերի գաղթը Լվով ավելի է ուժեղանում: Այն փաստը, որ 1356 թ. հունիսի 17-ին Լվով քաղաքին տված իր հրամանագրի մեջ լեհ թագավոր Կազիմիր Երրորդը հիշել է նաև հայերին՝ մրանց իրավունք վերապահելով ունենալ իրենց առանձին դատարանը և ղեկավարվել սեփական օրենքներով, պերճախոս կերպով վկայում է Լվովում հայերի հիմնավորված և մեծաթիվ լինելու մասին:

Ուկրաինացի մշակավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Ի. Պ. Կրիպյակևիչը, որը հատուկ ուսումնասիրություն է մվիրել Լվովի հայ գաղութի սկզբնավորման հարցերին, գտնում է, որ հայերը Լվովի հնագույն բնակիչներից են: Վկայակոչելով միջնադարյան հեղինակներ Ի. Ալմայեկի ու Յ. Զիմորովիչի աշխատությունները՝ նա հատուկ ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ Լվովում հաստատված հայ զորականները հազմված ու զինված են եղել թաթարների մասն: Նրանց խոսակցական լեզուն եղել է թաթարերենը: Յ. Զիմորովիչը հաստատում է, որ հայրենիքից գաղթելուց հետո հայերը երկար ժամանակ ապրել են թաթարների տիրապետության ներքո: Ըստ Ի. Ալմայեկի, հայերն իրենց տնե-

րում խոսում էին թաթարների լեզվով, իսկ ժամասացությունն անց էին կացնում հայերեն¹:

Լվովի, ինչպես նաև Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական դատարաններում դատական արձանագրությունները գրվում էին թաթարերեն, բայց հայերեն տառերով: Հետագայում ճանագրությունները գրվում էին թաթարերեն, բայց հայերեն տառերով: Հետագայում ճշտվեց, որ այդ թաթարերենը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ղփչաղների (պոլովցիների) լեզուն: Ղփչաղներենը ժամանակակից կարաիմյան, կոմիկյան ու մի շարք ուրիշ լեզուների հետ պատկանում է թուրքական լեզուների ղփչաղական խմբի ղփչաղա-օղուզյան ենթախմբին:

Հին Լվովի հայ բնակիչների մի մասը խոսում ու գրում էր պատմության բեմից հեռացած և այլ ազգերի մեջ ձուլված այդ ժողովրդի լեզվով: Նրանց թողած գրական ժառանգությունը հանդիսանում է ղփչաղերեն մեռած լեզվի ուշ շրջանի միակ գրավոր հուշարձանը: Հայտնի է, որ Լվովում հաստատվել էին Ղրիմի հարավային շրջաններից գաղթած շատ հայեր, որոնք ղփչաղների մեջ երկար տարիներ ապրելով՝ յուրացրել էին նրանց լեզուն այնքան լավ, որ ոչ միայն դատական արձանագրություններ էին կազմում, այլև ղփչաղերեն գրում էին հոգևոր երկասիրություններ, բառարաններ և մույնիսկ ստեղծել էին այդ լեզվի քերականության ձեռնարկ:

Ղրիմից, Կիևից ու այլ վայրերից գաղթած ու Լվովում հաստատված հայերը պահպանել էին իրենց ազգային սովորությունները, մշակույթը, շինարարական յուրահատուկ արվեստը: Հաստատվելով այդ քաղաքում և մասնակցելով համաքաղաքային շինարարությանը (պարիսպներ, միջնաբերդ, պալատներ և այլն)՝ նրանք իրենց համար կառուցում էին բնակելի տներ ու եկեղեցիներ:

Ըստ Ի. Պ. Կրիպյակիչի, հայերը սկզբում հաստատվել էին քաղաքի Պոդգորյե կամ Պոդգալնե տարածքում, որտեղ կառուցել են երեք եկեղեցի, որոնցից հնագույնը կոչել էին Ս. Աննայի անունով:

Հայերը Լվովում զբաղվում էին արհեստներով ու առևտրով: Նրանք հռչակված էին որպես հմուտ ոսկերիչներ, կաշվեգործներ, զինագործներ, ջուլհակներ, թամբագործներ, գորգագործներ: Նրանք պատրաստում և վաճառում էին շքեղ վրաններ: Հայտնի էին լվովցի շատ մկարիչներ, որոնց ստեղծագործությունները պահպանվել և ցուցադրվում են Ուկրաինայի ու Լեհաստանի թանգարաններում: Լվովում ապրել ու ստեղծագործել են մի շարք հայ մանրանկարիչներ, որոնց մկարագրողած ձեռագրերից մի քանիսը գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և այլ գրադարաններում:

Օգտագործելով արևելյան լեզուների իրենց իմացությունը՝ Լվովի հայ առևտրականներն իրենց ձեռքն էին վերցրել Արևելքի հետ կատարվող խիստ շահեկան առևտուրը: Ծնորդիվ առևտրի ու արհեստների, հայերը բարեկեցիկ կյանք էին ստեղծել իրենց համար: 1656 թ. տվյալներով Լվովի անշարժ գույքի շուրջ մեկ երրորդը պատկանում էր հայերին: Ըստ լեհահայ պատմաբան Սադոկ Բարոնչի, լվովցի մի հայ՝ Քրիստափոր Բերնատովիչը, այնքան էր հարստացել, որ լեհ թագավորը նրանից պարտք էր վերցնում²:

¹ И. П. Кривякевич, К вопросу о начале армянской колонии во Львове, «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (сборник материалов второй украинской армянской научной сессии), Киев, 1965, стр. 122-123.

² Սադոկ Բարոնչ, Լեհաստանի մշամավոր հայերի կյանքը (լեհ.), Լվով, 1856, էջ 71:

Լեհահայերը, որոնց թիվը 17-րդ դարում հասնում էր 1000 գերդաստանի, ի վիճակի էին կառուցելու շքեղ տներ, եկեղեցիներ, մատուռներ, աղբյուրներ և այլն: 1363 թ. (իսկ մի քանի հեղինակների տվյալներով՝ 1361 թ.)³ արանք կառուցում են Հաճկատար Աստվածածին եկեղեցին, որը հիմա կոչվում է Տիրամոր Վերափոխման: «Եկեղեցի Հայոց, - գրում է Միմաս Բժշկյանը, - է արքեպիսկոպոսանիստ եւ հոչակաւոր ուխտատեղի ամենայն Բրիստոնէից... Հափաւոր մեծ քարաշէն եւ գմբեթաւոր ի ձեւ քառակուսի, եւ ունէր գաւիթ ըստ սովորութեան ազգիս, այլ զկնի ժամանակաց միացուցին ընդ բուն տաճարին, որով փոքր ինչ երկայնաձեւ եղեւ եւ բազմախորշ, ունի 13 խորան եւ երեք դրուսն»⁴:

Ուկրաինացի գիտնական Ե. Ա. Յացկևիչի կարծիքով, Լվովի հայոց եկեղեցին հայկական ճարտարապետության ամենամեծ անավոր հուշարձանն է Արևմուտքում⁵: Այդ պատճառով այն մշտապես իր վրա է հրավիրել մասնագետների ուշադրությունը: Նրա մասին գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ ու մեմագրություններ, լուսանկարները տպվել են շատ գրքերում և ամսագրերում:

Վերափոխման եկեղեցին գտնվում է Լվովի հին քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասում՝ հայկական թաղամասի կենտրոնում: Այժմ այդ թաղամասի փողոցներից մեկը կրում է «Հայկական», մյուսները՝ «Լեսյա Ուկրաինկայի» և «Կարկովյան» անունները: Եկեղեցու կառուցման միջոցները տրամադրել են պարոն Հակոբ Օահմեյան Կաֆացին և պարոն Ստեփան Փանոսյան Աթոռահանները՝ Վալսուրի քաղաքից: Խաչազմբեթային ձև ունեցող այդ եկեղեցու տանիքը սկզբում պատած է եղել 105 x 47 սմ մեծություն և 19 սմ հաստություն ունեցող քարե սալիկներով: 1509 թ. այդ քարե տանիքը ծածկվել է կղմինդրներով, իսկ նոր ժամանակներում՝ թիթեղով: Եկեղեցու պատերի հաստությունը 140 սմ է, որոնք դրսից և ներսից երեսպատված են մեծ վարպետությամբ տաշված սալաքարերով:

Ըստ Յուզեֆ Զիմորովիչի, Ս. Աստվածածին եկեղեցին, ինչպես նաև Լվովի Գեորգի (Յուրա) տաճարը կառուցել է Դորե անունով ճարտարապետը: Վլ. Լոգինսկին կարծում է, որ դա գերմանացի Դորինգն է: Մեկ այլ ուսումնասիրող՝ Տ. Մանկովսկին, եկեղեցու ճարտարապետ համարում է իտալացի Դորիսին⁶: Հայ վիմագրության մասնագետ Գրիգոր Գրիգորյանը, որը վերծանել ու հրատարակել է Ուկրաինայի, Մոլդովայի և Ռուսաստանի բնակավայրերում եղած հայերեն վիմագիր ու այլ արձանագրությունները, հենվելով մի շարք հեղինակների գործերի վրա, գտնում է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցու ճարտարապետը ծագումով հայ, անցի կամ կաֆայեցի Դորկոն է⁷:

Եկեղեցին թեև բաղկացած է տարբեր ժամանակներում կառուցված երեք մասերից, սակայն կոմպոզիցիոն առումով այն թողնում է միասնական, ճարտարապետական փայ-

³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, կազմեց՝ Գ. Մ. Գրիգորյան, Երևան, 1996, էջ 162:

⁴ Միմաս Բժշկյան, Եմանպարհորդություն ի Լեհաստան, Վեմեսիկ, 1830, էջ 102:

⁵ Е. А. Яцкевич, Памятники армянской культуры во Львов, Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Ереван, 1961, стр. 125.

⁶ Д. О. Галустьян, Из истории строительной деятельности в армянских поселениях Польши, «Պատմա-քաղաքական հանդես», 1975, № 3, էջ 136:

⁷ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 163:

აფხაზთა სასახლე ქუთაისში

ԼՎՈՎԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՎԵՐԱՓՈԽՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
(ԱՅՍ ԵՎ ՀԱՁՈՐԴ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ ՏՐԱՍՄԱԴՐԵԼ Է ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ)

հայապահպանության, հայ մշակույթի հարատևման գործում: 1668 թ. արքեպիսկոպոսարանին կից բացված հայկական հոգևոր բարձրագույն դպրոցի ուսուցիչների և աշակերտների ջանքերով ստեղծվել էր դպրոցական թատրոն, որտեղ բեմադրվել են «Ս. Հռիփսիմի մարտիրոսությունը», «Կեսարի մահը», «Սողոմոնի առակները» և այլ պիեսներ: Թատրոնը գործել է մինչև 1784 թ., և մրանով է սկսվում հայ թատրոնի մոր շրջանի պատմությունը:

Հայերը երկար ժամանակ կարողացան պահպանել իրենց ազգային նկարագիրը Լվովում: Սակայն օտար միջավայրն աստիճանաբար ձուլում, կլանում էր նրանց: Դրան մեծապես նպաստեց նաև հայերի բռնի կաթոլիկացումը 17-րդ դարում: Տասնյակ տարիներ հայերը պայքարեցին հավատափոխների դեմ: Բայց ուժերն անհավասար էին: Մի կողմից պետական օժանդակություն վայելող ճիզվիտ հավատափոխներն էին, որոնց ձեռքին գործիք էր դարձել Նիկոլ Թորոսովիչ դավաճան արքեպիսկոպոսը, մյուս կողմից՝ հայրենիքից ու Մայր Եկեղեցուց կտրված ու գնալով քչացող համայնքն էր, որի վերնախավը դավաճանաբար անցել էր հավատափոխների կողմը: Նիկոլ Թորոսովիչը թալանեց եկեղեցին, ցիրուցան արեց այնտեղ հավաքված հոգևորականները, վաճառեց հարուստ մատենադարանը: Այդ ամենի մասին հրաշալի գրել է կատարվածին լավատեղյակ Առաքել Դավրիժեցի պատմիչը:

Լվովի հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցին իր հայաշունչ տեսքով, իր կամարների տակ թաղված հայ գործիչների տապանաքարերով լեհահայերին մշտապես հիշեցնում էր նրանց բուն ծագումը, արմատները: Դավաճանափոխությունը չկարողացավ դուրս մղել հայոց լեզուն վաճառի շրջանակներից: Մինչև վերջ եկեղեցում բոլոր արարողությունները կատարվում էին հայերեն, իսկ վաճառի դպրոցում կրթություն ստացած հայ հոգևորականները, որոնք ցրվում էին Լեհաստանի այլ քաղաքներում գործող հայկական եկեղեցիները, շարունակում էին հայերեն անցկացնել բոլոր կարգի եկեղեցական ծառայությունները մայրենին վաղուց մոռացած լեհահայերի կամ եկեղեցի այցելող լեհերի համար:

Լվովի հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսարանը 1927 թ. հրատարակում էր լեհերեն «Սուրբ Գրիգորի պատվիրակը» պատկերազարդ ամսագիրը և «Գրիգորիանա» քառամյա հանդեսը: Արքեպիսկոպոսարանը գործեց մինչև 1939 թ., երբ Արևմտյան Ուկրաինան միացվեց ԽՍՀՄ-ին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը մեծ վնասներ հասցրեց Հայոց այս եկեղեցուն և լվովահայ համայնքին: 1944 թ. երկրորդ ամսամ Լվով մտած խորհրդային զորքերը թալանեցին վանքը, հոգևորականներից շատերը, որ չէին հասցրել ինքնաձուլ Լեհաստան, ձերբակալվեցին և աքսորվեցին Սիբիր: Ականատեսները պատմում էին, որ եպիսկոպոսարանի պատուհաններից դուրս էին թափվում եկեղեցու գրքերն ու փաստաթղթերը: Անհետացան գրավոր մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններ: Դրանց թվում էին 1083 թ. ստեղծված Սկևայի հռչակավոր Ավետարանը, Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունների» բնագիրը, կամենիցյան ճշանավոր Աստվածամոր սրբապատկերը և այլն:

Բարեբախտաբար, Սկևայի Ավետարանը գտնվեց և այժմ Լեհաստանում հանդիսանում է մի մասնավոր անձի սեփականությունը, Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունները» ընդօրինակել էր ճշանավոր հայագետ Հ. Ներսես Ակինյանը և լույս ընծայել սկզբում

«Հանդես Ամսօրյա»-ի 1932-1935 թթ. համարներում, իսկ 1936 թ.՝ առանձին գրքով: Հետագայում այդ գործը թարգմանվեց ռուսերեն (1965 թ.) և քաղվածաբար՝ բուլղարերեն (1984 թ.): 1997 թ. լույս ընծայվեց «Ուղեգրության» աշխարհաբար թարգմանությունը: Լվովի հայերի մեծ մասը որպես լեհահայատական տեղափոխվեց Լեհաստան և հաստատվեց Վրոցլավ քաղաքում:

Վերափոխման եկեղեցին վերածվեց Ուկրաինական արվեստի թանգարանի պահեստարանի, որտեղ ամենամասնական կերպով պահվում էին ավելի քան 3000 հին ռուսական և ուկրաինական սրբապատկերներ: Տարիներ առաջ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի կողմից գործողված լինելով Լվով՝ տողերիս հեղինակին հաջողվեց Ս. Աստվածածին եկեղեցուց դուրս բերել և Երևան տեղափոխել մի քանի ձեռագրեր (որոնց մեջ Նիկոլ Թորոսովիչի Տաղարանը, եկեղեցու այցելուների մատյանը), Բերեժանի քաղաքի հայկական գաղութից մնացած արխիվային փաստաթղթերը և հնատիպ հայերեն գրքեր:

Հայ և ուկրաինացի գիտնականները գիտական մատաչքանների ժամանակ, որոնք մվիրված էին հայ-ուկրաինական բարեկամությանն ու պատմական կապերին (1961, 1965, 1969 թթ.), մշտապես հարց էին բարձրացնում Ս. Աստվածածին եկեղեցին հայերին վերադարձնելու վերաբերյալ: Ուկրաինական կողմը համաձայն էր, բայց չէր կարողանում վճել սրբապատկերները տեղափոխելու խնդիրը: Հարկ է մշել, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցին հայերին վերադարձնելու պահանջով Լվով քաղաքի իշխանություններին էր դիմել մահ Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը:

Հարցը լուծվեց բոլորովին վերջերս, երբ հայերի միջոցներով վանքի տարածքում սրբապատկերների համար կառուցվեց հատուկ շենք և Ս. Աստվածածին եկեղեցին 2002 թ. հանձնվեց հայերին:

1363 թ. հիմնադրված Վերափոխման եկեղեցին, շուրջ 330 տարի Հայ Եկեղեցուց օտարված լինելուց հետո, վերադարձվեց իսկական տերերին: Լիափույս ենք, որ աղոթքի տուն և հոգևոր կենտրոն լինելուց բացի, այն մահ հայապահպանության կարևոր կենտրոն կդառնա Ուկրաինայի հայության համար: